

2. A KOMMUNIKÁCIÓ ALAPFOGALMAI, MŰKÖDÉSE

Az előző fejezetben szóba került, hogy az ember biológiai és társadalmi lény egyszerre, s hogy ez a kettősség kommunikációját is jellemzi. Tudjuk, az állatok is közösségekben élnek, a közösség működéséhez-működtetéséhez nekik is szükségük van a kommunikációra.

2.1. Állati kommunikáció – emberi kommunikáció

A jeladás, a jelek vételének képessége, a jelzés, az információátadás az emberre és az állatra egyaránt jellemző, kommunikációnkban ezek közös vonások. Az állati és az emberi kommunikáció között azonban alapvető különbségek vannak. Ezeket most röviden összefoglaljuk. (Vö.: H. Varga 2003: 12–3.)

Jelek. Az egyik ilyen eltérés az alkalmazott jelek és azok rendszere között van. Az állatok jelei mind *globális* (szerkesztetlen) jelek. Bár ilyeneket az ember is használ (pl. bólintás, térképjelek), az emberi kommunikációban kitüntetett szerepe van a nyelvnek. A nyelv is jelek rendszere, a nyelvi jelek (szavak és toldalékok) viszont két szinten is szerkeszthetők: a) kisebb egységekből (hangokból, betűkből) hozhatók létre, b) maguk a jelek is összekapcsolhatók egymással (mondatokká). A globális jelek szerkesztéssel nem hozhatók létre, és össze sem kapcsolhatók, mert mind önálló közlésértékűek.

Jelrendszer. Az állatok viszonylag szűk, kis számú és *zárt jelkészlettel* bírnak, még a leggazdagabb készlettel rendelkező állatoknak sincs néhány tucatnyinál nagyobb *jelállományuk*. A nyelv viszont nagy számú és folyamatosan változó, bővülő, nyitott rendszer. A gazdagságot tovább szélesíti a nyelvtani szabályok rekurzív (újra felhasználható) jellege, s ez gyakorlatilag végtelenné teszi a nyelvi elemek kombinálódását. (A magyar nyelvben becslések szerint egymilliónál is több szó van.) Ráadásul az ember nem nyelvi természetű jelállománya is igen gazdag.

Kommunikációs szándék. További különbség a két kommunikációs rendszer működése között: a *szándék*. Hogy tudniillik ki miért kommunikál. Ha pl. a legelésző gazellák valamelyike megpillantja a ragadozót, annak látványa kiváltja belőle a vészjelet, ezt hallva az egész csorda elvágat. A jel leadása nem önzetlenségből vagy szeretetből történik, hanem ösztönösen: a veszély képe kiváltja belőle a vészjelet. Sőt, ösztönös a felfogása, észlelése is: a társak nem kívánnak meggyőződni a veszély mértékéről, körülményeiről, hanem a vészjel kiváltja bennük a menekülés reflexét. Ezért mondjuk, hogy az állati kommunikációnak oka, az emberinek oka és célja van.

Elvonatkoztatás. Az állat csak a veszélyt, táplálékot stb. képes jelezni, azt már nem, hogy az mihez képest hol van, és hogy mikor lesz esedékes. Az állati kommunikáció térben és időben *aktuális*, az ember viszont képes elvonatkoztatni (absztrahálni), és közölni tudja a múltat és jelent, a közelt és a távot.

Tanulhatóság. És végül különbség van a kommunikációs rendszer működtetésének alakulásában is. Az állatok életében nagyobb szerepe van az *öröklésnek*, kisebb a *tanulásnak*, az ember életében pedig fordítva.

Feladat

1. Figyelje meg, hogyan kommunikálnak a (házi)állatok fajon belüli, a fajon kívüli egyedekkel és az emberrel. Milyen üzeneteket küld a kutya a gazdájának, és milyeneket idegen embereknek?

2. Olvasson utána valamelyik állat kommunikációjának. (Pl.: méhek, madarak, elefántok, delfinek stb.)

2.2. A kommunikáció összetettsége

2.2.1. A kommunikáció síkjai

Az emberi magatartás vizsgálatával foglalkozó kutatók megfigyeléseik során arra a megállapításra jutottak, hogy az emberi viselkedésnek – azaz mozdulatainknak, testtartásunknak, öltözködésünknek stb. – informatív tartalma, *jelzésértéke* van embertársaink számára. Vagyis viselkedésünk kommunikációnk része. Mivel mindig viselkedünk valahogyan, kézenfekvő a fölismerés: folyamatosan kommunikálunk, egyszerűen nem lehet nem kommunikálni.

A kommunikáció során a partnerek számára nemcsak annak tartalma bír jelentőséggel, hanem a „hogyan”-ja is. A kommunikáció mindig *két síkon* zajlik: egy kommunikatív (tartalmi) és egy metakommunikatív (viszony-) síkon.

Kommunikatív síkon a közlés és annak minden összetevője a témához kötődik. A *metakommunikáció* lényegében a „kommunikációról való kommunikálás”. Olyan közlemény, amely a közlésben részt vevő személyek viszonyairól ad tájékoztatást. Általában a nem verbális elemek spontán együttthatásaként jelenik meg.

A metakommunikáció a következőkről tájékoztat:

1. A beszédpartnerek tulajdonságairól:

a) személyiségjegyeiről, gondoljunk pl. az öltözködésre, a testtartásra, a mozgás intenzitására stb.;

b) pillanatnyi lelkiállapotáról, ezt mutatja a mozdulatok hevéssége vagy enerváltsága, az arckifejezés, de jelezheti pl. a hanghordozás is.

2. A beszédpartnerek viszonyairól

a) a mondanivalóhoz, a beszédhez: jelzi a közlendő szubjektív fontosságát, valószerűségét;

b) a beszédpartnerhez: alá- vagy fölérendeltségi viszony, együttérzés, rokonszenv, ellenszenv;

c) a szituációhoz: helyfoglalás, távolságtartás stb.

A szándékosan és tudatosan megalkotott (és felfogott, megértett) kommunikációval szemben a metakommunikáció többnyire spontán (szándéktalan és tudattalan), s az a „megértése” is. Jelzésrendszere nem tagolható pontos egységekre, közlése is, „vétele” is a maga globalitásában történik. (H. Varga 2001: 25.) A metakommunikáció a maga teljességében szimultán folyamat: mindkét partner folyamatosan jelzéseket küld a másik felé magáról.

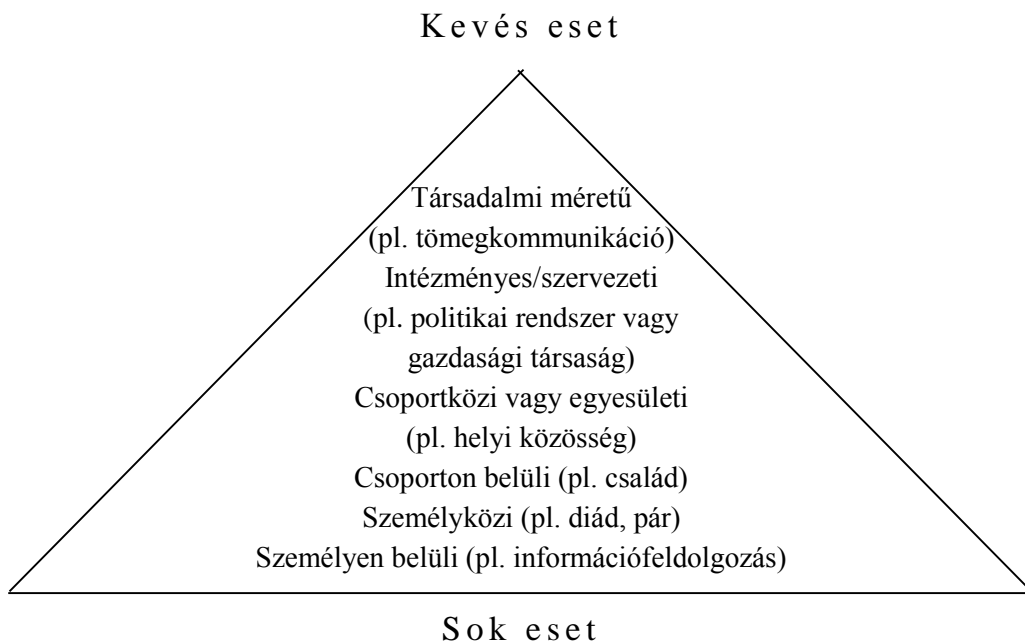
A *kommunikáció* mindig egypólusú: egy időben csak a beszédpartnerek egyike lehet feladó. A metakommunikáció kétpólusú és folyamatos: minden partner egyidejűleg és folyamatosan tájékoztatja a többi résztvevőt saját viszonyairól. Az aktuális hallgató ilyenfajta megnyilatkozásait – főleg a pszichológiában – visszacsatolásnak nevezik.

Kommunikációnk hitelessége a *kongruencián* (egyeztetésen, megfeleltetésen) múlik. Közlésünk akkor mondható kongruensnek, ha benne összhangban van a (szóbeli és nem szóbeli) kommunikáció a metakommunikációval. Ha közöttük

valamilyen ellentmondás van, pontosabban a metakommunikatív üzenet ellentétezi a kommunikatív közlést, akkor kommunikációnk inkongruens.

2.2.2. A kommunikáció szintjei

Nevezetes munkájában Denis McQuail (2000/2003) – a tömegkommunikáció helyét keresve – úgy véli, hogy a kommunikáció a társadalom különböző szintjein zajlik, s a társadalom szerveződése jelöli ki a kommunikációs folyamatok szintjeit. Szerinte ahogyan nő a társadalom szervezettsége, úgy csökken a kommunikatív események száma. Kommunikációs piramisának széles talapzatán találjuk az egyének permanens belső kommunikációját, a csúcson pedig az össztársadalmi méretű tömegkommunikációt. (Amennyiben a globalizálódó világ értelmezni hagyja még ezeket a fogalmakat.) A piramis egymás alatti szintjein lefelé növekszik a kommunikációs esetek száma, s mindegyik szint a kutatás és elméletalkotás sajátos problémahalmazát jeleníti meg. (McQuail 2003: 18).

Az egyes szintek kommunikációs sajátosságairól a következő fejezetben lesz szó.

Feladat

Hozzon példákat arra, hogy egy kézmozdulat mikor tölt be kommunikatív, mikor metakommunikatív szerepet.

2.3. A kommunikáció tényezői

A kommunikációt szemlélhetjük állapotában és folyamatában. Az előbbi esetben az összetevőit, a tényezőit, azaz a szerkezeti elemeit tesszük nagytípusú alá. Ha a folyamatot helyezzük megfigyelésünk középpontjába, akkor a kronológiai összefüggések, az események időbeli egymásutániséga mint láncszerű eseménysor tűnik a szemünkbe. A következőkben a kommunikáció tényezőit vesszük sorra.

2.3.1. Szituáció

A kommunikáció dinamikus jelenség, amelynek szerveződése és lefolyása különböző tényezők összhatásában érvényesül. A közlés keretét mindig a valóság egy konkrét szelete, részlete szolgál. Ezt hívják *beszédhelyzetnek* vagy *sztuáció*nak. Rendkívül sokfélék, hisz az őket alkotó elemeknek is gazdag tárházat biztosít a természet és a társadalom. A szituációt azok az elemek alkotják, amelyek hatással vannak (vagy lehetnek) a kommunikáció folyamatára vagy kimenetelére. Ha ezek a tényezők ismétlődnek, tipikusnak érezzük a beszédhelyzetet. Ilyen lehet például egy társalgás, vita, iskolai felelet, tudományos előadás, ünnepi beszéd stb.

A szituáció fontos tényezője a *térbeliség*. Vannak tipikus terek (tanterem, vendéglő, színház, futballpálya stb.), amelyek alapvető befolyással vannak a kommunikáció működésére, és vannak alkalmi terek (utca, park, folyosó), amelyek kevésbé határozzák meg a kommunikációs cselekvéseket. A térrel szoros kapcsolatot alkot a *térberendezés*. Bizonyos kommunikációs helyzetek ezt nem igénylik (pl. egy találka vagy telefonálás), mások pedig speciális berendezést kívánnak (tanítási óra, értekezlet, bírósági per).

A szituáció másik fontos összetevője az *időbeliség*. Minden kommunikációs esemény bizonyos időkeretben zajlik, s a kommunikációs szint sajátosságaitól függően strukturálódik. A személyközi kommunikációs események például általában három időbeli fázisban bonyolódnak le. A kiépülés fázisában történik a kapcsolat kialakítása, az üdvözlőformulák cseréje, a szerepek definiálása; a legterjedelmesebb szakasz a törzs: a szereplők exponálják a témát, a feladatot (problémát), majd magasabb szinten újradefiniálják (megoldják); végül a lezárás fázisában a partnerek verbális és nem verbális jelzésekkel, udvariassági és köszönőformulák cseréjével zárják le a kommunikációs eseményt.

A szituáció többféleképpen is megszerezhető. Beszélhetünk *nyilvános és magán*, illetve *formális és informális* szituációról.

2.3.2. Résztvevők (kommunikátorok)

A beszédhelyzet főszereplői, a közlésfolyamat legdinamikusabb tényezői a kommunikációs partnerek (adó–vevő, közlő–címzett, beszélő–hallgató). Mind-egyik fél – a különféle interakciók során, társadalmilag kialakult, személyiségének egy részét vagy egészét igénylő – *szerepeken* keresztül vesz részt a kommunikációban. A szerepek igen sokfélék, vannak tipikus és kevésbé tipikus szerepek. A tipikus szerepeken (szülő, diák, edző, főnök, barát, szónok stb.) könnyebben fölismerhetők a társadalmi elvárások, így azt mondhatjuk, hogy ezek sajátos, a környezet által előírt viselkedésminták készletei. (Horányi 1999: 59 kk.)

A kommunikáció sikere a saját és a partnerek szerepeinek ismeretétől és felismerésétől függ. A környezet által elfogadott szerepmegvalósítások normakövetők, megváltoztatásuk vagy elvetésük normaszegésnek minősül. Ha a normaszegést a közösség pozitívan értékeli, *kreativitásról* beszélünk, ha viszont negatívan áll hozzá, *devianciának* minősül.

A kommunikációs partnerek között kétféle viszonytípus is érvényesülhet: hierarchikus és szolidáris. *Hierarchikus* szerepviszonyban egyenlőtlenség (alá-főlé rendeltség) esetén az egyik résztvevőnek – a másik fél rovására – nagyobb befolyása van a kommunikációra. A főlérendelt helyzetben lévő irányítja a folyamatot, a társ pedig alkalmazkodik hozzá. Ilyen viszony nyilvánul meg pl. vezető és beosztott, szülő és gyerek, tanár és diák kapcsolatában. Egyenrangúság esetén a beszédpartnerek egyforma lehetőséggel bírnak a kommunikáció befolyásolására, alakítására.

A *szolidáris* viszony keresztezi a hierarchia mentén kialakult szerep- és kommunikációs viszonyokat. A szolidaritás érvényesülése esetén a partnerek valamilyen szempontból közösséget vállalnak, együvé tartozónak érzik magukat. Például alá-főlé rendeltségben a magázódás az elfogadott érintkezési forma, egyenrangúságban – ha ez nem társul szolidaritással – magázódás, ha társul, tegeződés a szokásos. A szolidáris viszony fölébe is kerekedhet a hatalminak (pl. ha a főnök és a beosztott azonos településről, nemzetiségből származik, egykori iskolatársak stb.).

2.3.3. Közlemény (kommunikátum)

A kommunikáció során létrejövő információcsomag, a közlemény (üzenet, kommunikátum) értelmezhető olyan *eszközként*, melynek segítségével a kommunikáció végbemegy. Ugyanakkor úgy is felfogható, mint a kommunikációs folyamat *terméke*. A közlemény/üzenet manifesztálódhat verbális és nem verbális jelek segítségével.

- Vannak tisztán nem verbális üzenetek (pl. egy festmény vagy egy zenemű).
- Elvileg vannak tisztán verbális üzenetek is (pl. egy beszélgetés, vita, újságcikk, novella), itt azonban jelen vannak nem verbális elemek is (mimika, hanglejtés, íráskép), ezért helyesebb *alapvetően* verbális üzenetekről beszélni.
- A legtöbb üzenetben azonban mindkét csoportból előfordulnak elemek, súlyuktól, szerepüktől függően találkozunk dominánsan verbális (tankönyvek, előadások) és dominánsan nem verbális üzenetekkel (képregény, plakát). Ha egyik jeltípus sem domináns, akkor kevert kódú üzenetekről beszélhetünk.

Az alapvetően és a dominánsan verbális üzeneteket hagyományosan *szövegeknek* nevezzük.

2.3.4. Kód (jelrendszer)

Az információk nem anyagi természetűek, így nem adhatók át közvetlenül. Ezért tőlük független, fizikai természetű jelenségekkel kapcsoljuk össze őket – pl. egy kis, vékony, kör alakú aranytárgy és a házasság fogalma –, a fizikai jelenség, tárgy képes felidézni a tőle független fogalmat, információt is. De a tárgy szerepe is megváltozik: ezután már nem azt mutatja az őt ismerőknek, hogy ő kicsi, kerek és arany, hanem azt, hogy viselője házasságban él. Vagyis már nemcsak tárgy, hanem *jel* is: alakja és jelentése van. Mint láttuk, az alak és a jelentés összekapcsolása nem logikai, nem természetes összefüggésen alapszik. Egy-másra vonatkoztatásukat az (emberi) közösségek szokásai alakítják ki. Ezért tartjuk a jeleket *konvencionális* és *önkéntes* természetűeknek.

Vegyünk egy másik példát. A közlendő információ a következő: „Ebbe az utcába ebből az irányból behajtani tilos!” Tudjuk, ez így nem közölhető, fizikai jeltest kell hozzá. Ez lehet egy akusztikai csomag (szavak sora, azaz mondat) vagy pl. egy kör alakú piros tábla, a közepén egy fehér csíkkal. A jeltestre ráültetjük az információt, pontosabban „elrejtjük” a tábla mögé. Ezért nevezzük ezt *kódolásnak* (rejtjelezésnek, elrejtésnek), az ellentétét pedig *dekódolásnak* („visszarejtésnek”, megfejtésnek).

A jelek általában nem önmagukban léteznek, hanem más, hasonló társaikkal rokonságot, rendszert alkotnak. A nyelv csupán egy a jelrendszerek között, de egy lényeges tulajdonságában különbözik a többitől. Minden jelrendszer – így az egyes *tudományok* (matematika, térképészet, elektronika stb.), a különböző *művészetek* (zene, képzőművészet, film) vagy a *mindennapi élet* (öltözködés, udvariassági szokások stb.) – egy tőle független jelrendszer, a nyelv segítségével írja le önmagát. Kivéve a nyelvet. Ez ugyanis oly tökéletes, kidolgozott, árnyalt, a többi pedig hozzá képest olyan szegényes – most itt lényegtelen, miért –, hogy a nyelv kénytelen önmagát leírni. A nyelvnek ezt az öndefiniáló használatát nevezzük *metanyelvi* funkciónak. (H. Varga 2001: 13.)

A kódot (jelrendszert) mindig egy adott közösség alakítja ki és formálja tovább, vagyis a kód egy-egy kommunikációs közösség konvenciókon alapuló közös tudása. Az egyén a szocializációs folyamatok során sajátítja el. (Horányi 1999: 69.)

2.3.5. Csatorna

A jelek mint fizikai jelenségek alkalmasak továbbításra, s minthogy információkat (tartalmat, jelentést) kapcsoltunk hozzájuk, így ezek hordozóiként az információk közlésének az eszközeivé váltak. A *közeget*, amelyben a leadott jelek haladnak, illetve *eszközt* (esetleg intézményt), amely a jeleket a feladótól a címzetthez továbbítja, csatornának nevezzük.

A közvetlen emberi kommunikáció egyidejűleg több csatornán zajlik. A *verbális* csatornán a nyelvi jelek (a szavak), a *nem verbális* csatornán át pedig a beszédet kísérő egyéb megnyilvánulások közvetítődnek a beszédpartnerhez. Az akusztikai eszközök – pl. a nevetés, a taps – a nyelvi közlés hangzós rétegét, a vizuálisak – gesztusok, mimika, tekintet stb. – pedig a beszédtevékenységet kísérik.

A kommunikációs formák két alaptípusa

A) A *verbális* – más szóval: nyelvi – kommunikáció nem egyetlen közeg megnevezése. Elkülönül a hangzó beszéd akusztikus csatornája és az írásos kommunikáció vizuális csatornája. Mindkettőnek van kiegészítő eszközrendszere: a beszédnek a *vokalizáció* (hangszín, hangerő, dallam, beszédtempó stb.), az írásnak az *íráskép* (betűtípus, elrendezés, bekezdések stb.). Az emberi társadalmak néhány ezer évvel ezelőtt az élőbeszéd rögzítésére, az elszálló szó megőrkítésére

kialakították az *írást*. Ezzel a nyelvi kommunikációnak egy új, vizuális csatornája jött létre. Folyamatos tökéletesedése során kialakult saját karaktere és funkciója, már régóta nem pusztán a beszéd lejegyzésére szolgál. (Ezekről részletebben lásd a 4. fejezetet.)

B) A *nem verbális* (nem nyelvi) csatorna sokrétű. A két legjelentősebb típus itt is az *akusztikus* és a *vizuális* csatorna. Az előbbi a közege a verbális jeleknek, de – mint láttuk – az állatok életében is fontos szerepet játszik; a vizuális csatornát is sok faj használja. Ezenkívül számon tartjuk még a *taktilis* (érintésen alapuló) és a *kémiai* (szagláson alapuló) csatornát. A nem verbális jelzések egy része összeméri (bizonyos testtartások, a mimika egy része), a nem szóbeli jelzések másik, talán nagyobb része viszont kultúránként eltérő (pl. kéz- és fejmozdulatok). (A nem verbális kommunikációval részletesebben az 5. fejezetben foglalkozunk.)

Tehát az üzenet a csatornán keresztül jut el a befogadóhoz. A csatornában fellépő bármilyen zavaró tényezőt *zajnak* nevezzük. A zavaró hatás következményeként a küldött információ nem mindig – vagy sérülve – jut el a címzethez, ez pontatlanságot, zavart okozhat a dekódolásban.

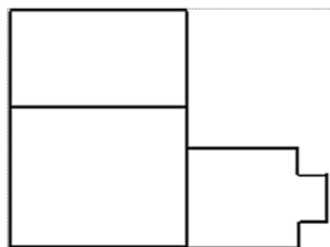
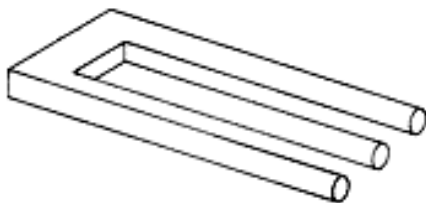
Feladat

1. Gyűjtsön jeleket valamelyik tudomány vagy művészet kommunikációjából. (Pl.: matematikai jelek, kottajelek stb.)

2. Párokban, társalgás közben próbálják ki a térközök típusait. Melyikben a legkellemesebb, melyekben kényelmetlen a társalgás?

3. Páros gyakorlat. Üljenek egymásnak háttal. Egyikük kap egy rajzot, másikuk papírt és tollat. (Egymás papírját nem látják.) Szóbeli instrukciókkal magyarázza el a partnerének, hogy hová mit rajzoljon a lapon. A rajzoló társ nem szólalhat meg. Ha kész van, mutassák meg egymásnak a rajzokat, és beszéljék meg a kommunikáció nehézségeit, eredményességét és hibáit.

A lerajzolandó ábrák:

Ismétlő kérdések

1. Milyen különbségek ismerhetők fel az állatok és az emberek kommunikációja között?
2. Miről tájékoztat a metakommunikáció?
3. Sorolja el a kommunikáció szintjeit.
4. Jellemezze néhány mondattal a kommunikáció tényezőit.

Olvasmány

Az ember fontosabb nem verbális csatornáit és jeleit

Mimika. Arcvonásainknak két nagy csoportjuk van. A statikusak az egyéniség állandó és könyörtelen kifejezői. Ez részint genetikai adottság, részint az évek során „vésődik” rá arcunkra. A dinamikus vonások a pillanatnyi lelkiállapotunkat tükrözik. Az emberre 6-7 érzelmi állapot, illetve azok kifejeződése és megértése jellemző: öröm, szomorúság, meglepetés, félelem, harag, undor. Ehhez sorolhatjuk még az érdeklődést is, de az nem minden kultúrkörben fejeződik ki ugyanúgy. Az érzelmek kiváltásának ingerküszöbe, kifejeződésének tartalma, mértéke, szabályozottsága, valamint a másik emberre való hatása kultúránként és egyénenként változik. Mimikailag az arc legfontosabb területei: a szem, a szemöldök és a száj.

Tekintet. A szem nem csupán információk szerzésében jut szerephez: azok adására is alkalmas. (Ennek régi fölismerését jelzik olyan kifejezéseink, mint a szem a lélek tükre, a szeme sem áll jól, felcsillan a szeme, vérszemet kap, majd felfalja a szemével stb.) A szem, a nézés, a tekintet lehet csábos, huncut, kacér, ideges, hideg, meleg, fagyos, lenéző, barátságos, szemrehányó, könyörgő, unott, üres stb., stb. A szemnek, a tekintetnek a harmadik fontos szerepe: a kommunikáció fenntartása. Mindannyian tapasztaltuk, milyen rossz úgy beszélgetni, hogy nem látjuk a partnert, nem tudunk a szemébe nézni.

Gesztusok. Gesztusokon tágabban a taglejtéseket, szűkebben a kéz- és kar mozgásokat értjük. Ezek egy része – a szavakhoz hasonlóan – saját jelentéssel bír. Ilyen pl. a megállást parancsoló, fölemelt tenyér, a tiltást kifejező függőleges mutatóujj, a „fügét” mutató nagyujj stb. Más részük nem értelmezhető ilyen pontosan, vagy többféleképpen is érthető. (Pl.: tenyérdörzsölés, nyak-, tarkó-, orr-

stb. -vakarás, kézkulcsolás, fölemelt hüvelykujj stb.) Gyakori az is, hogy szerepük a mondanivaló kiemelésére, erősítésére korlátozódik. A nem verbális jelek közül a gesztusokban találjuk a legtöbb egyezményes jelet.

A **testtartás** (poszturális kommunikáció) viszonyt, álláspontot, szubjektív értékelést fejez ki részint normatív módon, részint tudattalanul. Hírt ad az illető egyéniségéről, aktuális testi-lelki állapotáról (peckes, görnyedt tartás, főszegett vagy lekonyuló fej stb.). Jelzi a partnerhez való viszonyt is (pl. odafordulás, zsebre tett kéz). A szakemberek kinémáknak nevezik azokat a kifejező mozgásokat, amelyek a beszédet kísérik, kiegészítik. Ilyenek a járás, az álló vagy ülő helyzetben történő mozdulatok (hátradőlés, feszengés stb.), a fej-, kar- és lábmozgások (fejbillentés, vakaródzás, lábkulcsolás stb.).

Teststilizációnak nevezzük azokat a jegeket, amelyeket magunkra veszünk, magunkon viselünk. Alkalmazásaikat részint normatívák, társadalmi szokások, részint szubjektív tényezők befolyásolják. Külsőnk megformálásával egyéniségünket tárjuk környezetünk elé, vagyis akarva-akaratlan tájékoztatjuk magunkról a társainkat. A teststilizáció egyik megnyilvánulási formája az öltözködés. A teljes öltözet – a kiegészítőkkal (ékszerek, óra, telefon) – általában a személyiségtípust is jelzi (elegáns, lompos, divatos, zárt, „szexis”, sportos). Fontos, meghatározó erővel bír a külső kép megformálásában a fej, főleg az arc (nők: smink, férfiak: bajusz, szakáll), a hajviselet, a frizura kialakítása. A rövidre nyírt vagy a festett haj ugyanúgy karaktert ad az arcnak, mint a gondosan kialakított hajkorona vagy a torzonborz, gondozatlan „frizura”.

Térközszabályozás. Megfigyelések és tudományos vizsgálatok egyaránt igazolják, hogy kommunikációs jelentősége van annak a távolságnak, amelyet az emberek beszéd közben tartanak egymás között. Bár a távolságtartást több tényező is befolyásolja (kulturális szokások, közvetlenség stb.), mégis viszonylag jól elkülöníthető négy zóna: bizalmas, személyes, társasági, nyilvános. (Részletesebben lásd az 5. fejezetben.) A tér szabályozása, a „felségterület” kijelölése a biológiai evolúció terméke, az állatvilágban is megfigyelhető. Az ember életében kulturális jelzéssé alakult.